

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.4.67>

ПОДСТАВЫ МЕТОДОЛОГИЧНЕ БАДАННЯ ЗАСАД СПРАВЕДЛИВОСТІ В СИСТЕМІ ОГОЇНЬНИХ ЗАСАД ПРАВА

Volodymyr Polish

nauczyciel wydziału prawa

Uniwersytet Króla Daniela (Iwano-Frankiwsk, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-6293-188X

volodymyr_polish@ukr.net

Adnotacja. Celem artykułu jest kompleksowe badanie teoretyczno-metodologiczne zasady sprawiedliwości w kontekście zasad prawa. Artykuł poświęcono badaniu zasady sprawiedliwości w systemie ogólnych zasad prawa. Na podstawie analizy teoretyczno-metodologicznej tego problemu ustalono, że zrozumienie zasady sprawiedliwości w kontekście systemu zasad prawa jest z góry określone przez warunki życia społeczeństwa, jego rozwój, nabytki i osiągnięcia, co powoduje zmiany w prawie pozytywnym, tworzeniu prawa i egzekwowaniu prawa. Należy zauważyć, że sprawiedliwość jest z natury pojęciem relatywnym, co odzwierciedla realia społeczne danego społeczeństwa, poziom jego świadomości kulturowej, prawnej, dojrzałości. Można argumentować, że dziś sprawiedliwość odgrywa rolę pewnego rodzaju wskaźnika, który daje konkretny wgląd w zgodność modelu państwa społecznego i prawnego z jego faktyczną pozycją w społeczeństwie.

Słowa kluczowe: prawo, zasady prawa, sprawiedliwość, zasada słuszności, praworządność, egzekwowanie prawa.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF RESEARCHING THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE SYSTEM OF GENERAL PRINCIPLES OF LAW

Volodymyr Polish

Teacher at the Department of Law

King Danylo University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6293-188X

volodymyr_polish@ukr.net

Abstract. The purpose of the article is a comprehensive theoretical and methodological study of the principle of justice in the context of the principles of law. The article is devoted to the study of the principle of justice in the system of general principles of law. On the basis of the conducted theoretical and methodological analysis of this issue, it was determined that the understanding of the principle of justice in the context of the system of legal principles is determined by the conditions of society, its development, assets and achievements, which generates changes in positive law, law-making and law enforcement. It is emphasized that justice is inherently a relative concept that reflects the social realities of a particular society, the level of its cultural, legal awareness, and maturity. It can be argued that today justice plays the role of a kind of indicator that gives a concrete idea of the conformity of the model of the social and legal state with its actual state in society.

Key words: law, principles of law, justice, principle of justice, law-making, law enforcement.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ У СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

Володимир Поліш

викладач кафедри права

Університету Короля Данила (Івано-Франківськ, Україна)

ORCID: 0000-0002-6293-188X

volodymyr_polish@ukr.net

Анотація. Метою статті є комплексне теоретико-методологічне дослідження принципу справедливості в контексті принципів права. Стаття присвячена дослідженню принципу справедливості у системі загальних принципів права. На підставі проведеного теоретико-методологічного аналізу даної проблематики, визначено, що розуміння принципу справедливості в контексті системи принципів права, зумовлюється умовами життя суспільства, його розвитком, надбаннями та досягненнями, що породжує зміни у позитивному праві, правотворчості та правозастосуванні. Наголошено, що справедливість за своєю суттю є поняттям релятивним, що віддзеркалює соціальні реалії того чи іншого суспільства, рівень його культурної, правової свідомості, зрілості. Можна стверджувати, що сьогодні справедливість відіграє роль своєрідного індикатора, який дає конкретне уявлення про відповідність моделі соціальної та правової держави її фактичному стану в суспільстві.

Ключові слова: право, принципи права, справедливість, принцип справедливості, правотворчість, правозастосування.

Актуальність теми. Сучасне вітчизняна правова теорія та практика породжує необхідність створення ефективних методологічних підходів до вивчення функціонування системи загальних принципів права України, а також виокремлення із цієї поліметодологічної парадигми основних напрямів дослідження принципу справедливості, який вважаємо одним із основоположних елементів цієї системи. Разом з тим необхідно визнати, що законодавче закріплення принципів права ще не означає його остаточного і безумовного переходу із сфери правосвідомості в практичну площину правозастосування.

Стан дослідження. Методологічною основою написання даної статті послужили праці Ж. Бержеля, В. Булгакова, О. Грищук, А. Колодія, О. Лейста, Д. Ллойда, А. Любимова, С. Погребняка, В. Сирих, С. Скурко, О. Уварової та інших, які в своїх наукових дослідженнях в тій чи іншій мірі піднімали дану проблематику.

Метою статті є комплексне теоретико-методологічне дослідження принципу справедливості в контексті принципів права.

Виклад основного матеріалу. Сучасна демократична правова держава в першу чергу повинна забезпечити реалізацію принципів права в процесі правотворчої і правозастосовної діяльності, а також в поведінці суб'єктів права. Від того, на яких принципах заснований правовий порядок, можна значною мірою судити про характер самої держави (Цвіка, Ткаченко, Петришина, 2002: 193).

Необхідно пам'ятати, що вплив принципів на суспільство полягає в тому, що вони допомагають вихованню громадян, формування у них високої правової культури. Загальнолюдські правові принципи права на сьогодні потребують глибокого опрацювання та вивчення з метою статичного впровадження їх в практику застосування. Визнання, дотримання та застосування цих принципів є ознакою демократичності держави та критерієм поняття «правової держави».

Еволюційне формування теорії принципів права відштовхувалося від практичної значимості цього питання і відбувалося у методологічному напрямку його визнання як вихідного положення (засади) та отождоження з ідеєю. Це повністю відповідає розумінню принципу як загальнонаукової категорії (від лат. *principium* – начало, основа), що означає: 1) основне вихідне положення якоїсь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку; засаду; 2) особливість, покладену в основу створення або здійснення чогось; 3) внутрішнє переконання, норму, правило, яким керується людина у поведінці, житті; канон (Яременко, Сліпущко, 2006: 899).

Аналіз існуючої наукової літератури показує, що сучасна теорія розуміння принципів права в вітчизняній юридичній науці не дає сучасній практиці однозначних підходів стосовно того, як використовувати принципи права, не пояснює однозначно, в чому конкретно вони полягають, звідки і яким чином виникають та ін. (Любимов, 2008: 154).

У сучасній вітчизняній теорії права фактично співіснують два головні та сутнісно антагоністичні методичні підходи до розуміння поняття «принципи права»: так званий легістський, що базується на позитивістських підходах до праворозуміння, та власне юридичний, в основу якого покладені природно-правові підходи до праворозуміння.

Окремі вітчизняні науковці зазначають, що сьогодні в законодавстві склалася така ситуація, що не всі засади та принципи, які в ньому отримали свою фіксацію, «є принципами права чи правовими принципами», а в «правозастосовній практиці України безпосередньої дії загальнолюдські принципи права не мають...», на жаль (Колодій, 1999: 13).

Це пояснюється, найперше, збереженням на практичному рівні легістського підходу до права і неприйняттям суто юридичного (природно-правового).

В контексті юридичного підходу принципами права є не тільки ті положення, що закріплені в законодавстві й інших джерелах правових норм, але й основоположні ідеї правосвідомості, що склалися протягом тисячоліть людського співжиття, акумулювали в собі безцінний досвід поколінь і народів різних епох, адекватно відобразили у стислій формі людські інтереси та потреби, а тому отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, інших суб'єктів внутрішньодержавного і міжнародного права, незважаючи на відсутність їхньої формальної фіксації в об'єктивному праві (Уварова, 2007: 218–219).

Принципи, як і норми права, відображають в дуже узагальненому вигляді сутнісні характеристики, певні закономірності розвитку суспільних відносин. Проте, специфікою їх природи є те, що вони виражають закономірності більш глибокого порядку. Принципи права є продуктом не емпіричного, розсудкового мислення, яке властиве всім легістам, і яке продукує на цьому рівні норми, а продуктом розумного мислення, вони є синтезом вищого категоріального рівня. Як і норми, принципи придатні цілком для регулювання правовідносин, для паротворення, правозастосування тощо. Тобто, можна вважати, що характеристикою принципів права є не тільки певні вимоги до системи юридичних норм, але й до реальної поведінки суб'єктів правовідносин.

На думку О. Уварової, однією з проблем принципів є невизначеність їхнього змісту. Застосування принципів права, і в цьому найбільша проблема, є неможливим без розкриття їх змісту. Норма права – це завжди визначене правило поведінки, імперативне чи диспозитивне. Принцип права – це абстрактні імперативні вимоги. І саме їх абстрактне формулювання «відлякує» правозастосовців, яким на допомогу мають прийти науковці (Уварова, 2007: 218–219).

Так, А. Колодій вказав, що категорія «принципи права» застосовується тоді, коли мова йде про відправні ідеї і положення, які відносяться до правознавства. Ці ідеї пов'язуються з найважливішими закономірностями даного типу держави і права, є однорядковими зі сутністю права, виражають головні риси права,

а також характеризуються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу (Колодій, 1999: 19).

З-поміж інших методологічно важливих ознак, за якими вчені ідентифікують принципи права, є і їх об'єктивність. Так, В. Сирих розглядає правовий принцип, як пізнаний юристами об'єктивний юридичний закон. Вчений визначив правові принципи, як основу правових явищ і процесів, як іманентно притаманну їм властивість. Визначаючи зміст даної категорії, він відзначає, що з розуміння принципу як керівного початку відповідного явища або процесу випливає його загальний і стійкий характер. Так як принцип є «вихідний початок», «керівна ідея», «основа», то він характеризується не стільки абстрактною загальністю, а безпосередньою пов'язаністю зі сутністю, основою явищ і процесів, та є досить стійким і постійним (Сирих, 2014: 115).

Фактор об'єктивності в ідентифікації принципів права позиціонується й іншими дослідниками. При цьому наголошується на об'єктивному характері принципу права, як похідного елемента об'єктивних законів суспільного розвитку (Скурко, 2008: 8).

О. Грищук теж зауважує, що генетична характеристика принципів права полягає в розгляді детермінованості їх змісту об'єктивними соціальними закономірностями. Основні визначальні ідеї права не є довільними конструкціями людського розуму, а представляють собою особливу форму вираження об'єктивних соціальних закономірностей. Фіксує змістовно необхідні й істотні зв'язки, що присутні в суспільстві та праві, вони дають змогу встановити такий порядок суспільних відносин, який максимально сприяє їх утвердженню та розвитку (Грищук, 2019: 39).

Характеризуючи головні методологічні підходи до тлумачення поняття «справедливості» у системі принципів права, слід, на наш погляд, найперше розкрити його сутнісні риси власне у філософсько-правовому контексті.

Справедливість за своєю суттю є поняттям релятивним, що віддзеркалює соціальні реалії того чи іншого суспільства, рівень його культурної, правової свідомості, зрілості. Можна стверджувати, що сьогодні справедливість відіграє роль своєрідного індикатора, який дає конкретне уявлення про відповідність моделі соціальної та правової держави її фактичному стану в суспільстві.

Безумовно, можна зауважити: нормативність поняття справедливості завжди викликала сумніви. Багато видів справедливості, обговорюваних ще Платоном і Аристотелем, засвідчують умовність цієї категорії.

Як відзначає О. Лейст, поняття справедливості зводиться до напівінтуїтивної, емоційної оцінки конкретних життєвих ситуацій і відносин за бланкетним правилом римських юристів «кожному своє» (Лейст, 2002: 170). Навіть науковці, які намагалися розробити концепцію справедливості, вимушені були підтримати тезу про те, що нормативне визначення справедливості є неможливим; що справедливість може виражатися через різні поняття й інші категорії, подекуди несумісні (Булгаков, 2002: 8).

Можна погодитися із загальним твердженням про те, що всі сучасні теоретичні дослідження і визначення справедливості заідеологізовані й подекуди суперечливі. Єдине, що їх поєднує – визначення справедливості як відсутності (уникнення, виправлення) несправедливості. Такі міркування навіть без глибокого аналізу поняття справедливості дозволяють стверджувати, що категорія справедливості не має і не повинна мати свого нормативного визначення та закріплення, інакше вона втратить здатність належно виконувати свої функції у правотворчому та правозастосовному процесах.

Це відбувається внаслідок відставання позитивного права від суспільних уявлень про справедливість. Проте такий розрив має тенденцію до згладжування: або внаслідок того, що уявлення про справедливість із часом руйнують правові норми, які суперечать їм, або право «перевиховує» існуючу правову мораль (Погребняк, 2008: 62). Одним із шляхів розв'язання конфлікту між позитивним правом і справедливістю деколи вважають революцію (Ципеліус, 2000).

Отже, розуміння справедливості, як оцінного поняття, зумовлюється умовами життя суспільства, його розвитком, надбаннями та досягненнями, що породжує зміни у позитивному праві.

Цей правовий принцип проявляється на різних суспільних щаблях та в різних просторових і часових вимірах. Так, існує індивідуальна справедливість, яка виражається у ставленні конкретного індивіда до навколишнього світу, існує справедливість між поколіннями, що не обмежена часовими рамками, існує справедливість між народами, націями, державами, яка виходить за межі конкретної території. Можна спробувати розподілити справедливість на види, висловлювати різні про неї міркування, дискутувати, доводити або спростовувати факт її існування. Але не можна заперечувати важливість значення справедливості для людини і людства, особливо у правовій сфері (Марченко, 2007: 112).

Можна констатувати, що ідея справедливості пронизує всі сфери життя суспільства, але найбільш повною мірою вона імплементована у право, що зумовлює наявність різноманітних підходів до дослідження цього принципу права. Справедливість, будучи зафіксованою за допомогою правових норм, виступає як визнане мірило порівняння дій людей, що захищене державою.

Завдяки праву те, що було тільки моральним, набуває чинності закону. Справедливість, втілена у праві, відображає, отже, специфічну правову якісну визначеність відповідних процесів та явищ. У ній ніби підсумовано ставлення суспільства до права. Справедливість втілюється у праві, а воно існує лише як справедливості. «Несправедливе право, на думку Ю. Пермякова, – нісенітниця на кшталт «брудної чистоти». Несправедливим може бути законодавство, але в цьому випадку воно є сваволею державної влади, що позбавляє себе опори в суспільній правосвідомості» (Пермяков, 1995: 104).

Зв'язок права і справедливості не викликає сумнівів у більшості сучасних науковців. Так, право – це мистецтво, яке прагне до проголошеної мети – справедливості (Бержель, 2000: 59), право повинно втілювати в собі справедливість, без справедливості воно є насмішкою, якщо не повним запереченням самого себе (Ллойд, 2009: 132–133), право – це дійсність, цінність якої полягає в тому, щоб слугувати справедливості (Радбрух, 2004: 44). Своєрідним узагальненням усіх наведених поглядів є твердження М. Цвіка про те, що право треба розглядати як міру свободи і рівності, яка формується в процесі суспільних відносин, що постійно повторюються, відповідають потребам суспільного розвитку та панівним уявленням про справедливість і визначаються, схвалюються й охороняються державою (Циппеліус, 2000: 28–29).

Особа, спираючись на це усвідомлення справедливості, формує для себе моральні обов'язки, виробляє спроможність здійснювати моральний самоконтроль. Ідеться про формування совісті як складової правосвідомості. Людина, керуючись совістю, оцінює свої вчинки від власного імені (Циппеліус, 2000: 28–29).

Як форма усвідомлення правової реальності, справедливість відображає інтереси відповідних суб'єктів. Це виявляється у двох моментах. По-перше, наявність інтересу є передумовою виникнення оцінки з позиції справедливості. Де немає інтересів, там не існує й подібних оцінок. По-друге, щоб дії, вчинки були оцінені як справедливі, вони повинні «вміщуватися» в рамки інтересів. Водночас варто мати на увазі, що інтерес може бути не лише прямим, а й непрямим, не тільки першочерговим, а й менш важливим. Специфічно людська природа суб'єкта зумовлює існування в нього безлічі інтересів, зокрема таких, що конкурують між собою і навіть протилежно спрямовані (Мерлин, 1971: 18).

Висновки. Отож, підсумовуючи характеристику основних напрямів дослідження принципу справедливості у системі загальних принципів права України, стверджуємо, що з одного боку, інтереси суспільства та держави визначають не тільки виникнення оцінок справедливості, а й їхній зміст, а з іншого, – поширені в суспільстві уявлення про справедливість впливають на становлення конкретних інтересів, які визначають соціальну цінність останніх.

Список використаних джерел:

1. Бержель Ж. Л. Общая теория права. М. : Nota Bene, 2000. 576 с.
2. Булгаков В. В. Концепция справедливости в праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Белгород, 2002. 18 с.
3. Гришук О. В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
4. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (питання методології) : автореф. ... доктора юр. наук: спеціальність 12.00.02. К. : 1999. 39 с.
5. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва : Зерцало, 2002. 288 с.
6. Ллойд Д. Идея права. пер. с англ. Ю. М. Юмашева. Москва : Книгодел, 2009. 376 с.
7. Любимов А. П. Рецензия на книгу Скурко Е. В. Принципы права. М. : Осъ-89, 2008. 192 с.
8. Марченко М. Н. Общая теория государства и права: академический курс в трех томах. Москва : Норма, 2007. Том 2: Право. 816 с.
9. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов человека. Пермь. 1971. 420 с.
10. Пермяков Ю. Е. Лекции по философии права. Самара. 1995. 120 с.
11. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків. Право. 2008. 240 с.
12. Радбрух Г. Философия права. пер. с нем. Ю. М. Юмашева. Москва. 2004. 240 с.
13. Сирих В. Методологія інтегративного праворозуміння. *Право України*. 2014. № 1. С. 113–119.
14. Скурко Е. В. Принципы права : монографія. М., 2008. 192 с.
15. Уварова О. О. Шляхи дослідження правозастосовної функції принципів права. *Філософія права*. 2007. № 2. С. 218–219.
16. Цвіка М. В., Ткаченко В. Д., Петришина О. В. Загальна теорія держави і права. Харків : Право, 2002. 432 с.
17. Циппеліус Р. Філософія права. Пер. з нім. С. М. Причепій та ін. Київ : ТанDEM, 2000. 300 с.
18. Яременко В. В., Сліпущко О. М. Новий тлумачний словник української мови. Видання 2-ге, виправлене. Том 2. Київ : Видавництво «Аконіт», 2006. 926 с.

References:

1. Berzhel', Zh. L. (2000). Obshhaja teoriya prava [General theory of law]. M. : Nota Bene. 576 p. [in Russian]
2. Bulgakov, V. V. (2002). Konceptiya spravedlivosti v prave [The concept of justice in law] : avtoref. dis. na ... kand. jurid. nauk: spec. 12.00.01. Belgorod. 18 p. [in Russian]
3. Hryshchuk, O. V. (2019). Filosofii konstitutsiinykh tsinnosti [Philosophy of constitutional values] : monohrafiya. Kyiv : "Kompaniia VAITE". 416 p. [in Ukrainian]
4. Kolodii, A. M. (1999). Konstytutsiia i rozvytok pryncypiv prava Ukrainy (pytannia metodolohii) [Constitution and development of the principles of law of Ukraine (issues of methodology)] : avtoref. ... doktora jur. nauk: spetsialnist 12.00.02. K. 39 p. [in Ukrainian]
5. Lejst, O. Je. (2002). Sushhnost' prava. Problemy teorii i filosofii prava [he essence of law. Problems of the theory and philosophy of law]. Moskva : Zercalo. M. 288 p. [in Russian]
6. Lloid, D. (2009). Ideja prava [The idea of law]. per. s angl. Ju. M. Jumashева. Moskva : Knigodel. 376 p. [in Russian]
7. Ljubimov, A. P. (2008). Recenzija na knigu Skurko E. V. Principy prava [Review of the book Skurko E. V. Principles of law]. M. : Os'-89. 192 p. [in Russian]

8. Marchenko, M. N. (2007). Obshhaja teoriya gosudarstva i prava [The general theory of the state and law: an academic course in three volume] : akademicheskij kurs v treh tomah. Moskva : Norma. T. 2: Pravo. 816 p. [in Russian]
9. Merlin, V. S. (1971). Lekcii po psihologii motivov cheloveka [Lectures on the psychology of human motives]. Perm'. 420 p. [in Russian]
10. Permjakov, Ju. E. (1995). Lekcii po filosofii prava [Lectures on the philosophy of law]. Samara. 1995. 120 p. [in Russian]
11. Pohrebniak, S. P. (2008). Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka) [Basic principles of law (content characteristics)] : Monohrafiia. Kharkiv. Pravo. 240 p. [in Ukrainian]
12. Radbruh, G. (2004). Filosofija prava [Philosophy of law]. per. s nem. Ju. M. Jumasheva. Moskva. 240 p. [in Russian]
13. Syrykh, V. (2014). Metodolohiia intehratyvnoho pravorozuminnia [Methodology of integrative legal understanding]. *Pravo Ukrainy*. № 1. Pp. 113–119. [in Ukrainian]
14. Skurko, E. V. (2008). Principy prava : monografija [Principles of law]. M. 192 p. [in Russian]
15. Uvarova, O. O. (2007). Shliakhy doslidzhennia pravozastosovnoi funktsii pryntsypiv prava [Ways of researching the law enforcement function of the principles of law]. *Filosofija prava*. № 2. Pp. 218–219. [in Ukrainian]
16. Tsvika, M. V., Tkachenka, V. D., Petryshyna, O. V. (2002). Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of the state and law]. Kharkiv : Pravo. 432 p. [in Ukrainian]
17. Tsypelius, R. (2000). Filosofija prava [Philosophy of law]. Per. z nim. Ye. M. Prychepii ta in. Kyiv : Tandem. 300 p. [in Ukrainian]
18. Iaromenko, V. V., Slipushko, O. M. (2006). Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [New explanatory dictionary of the Ukrainian language]. Vydannia 2-he, vypravlene. Tom 2. Kyiv : Vydavnytstvo "Akonit", 2006. 926 p. [in Ukrainian]